

KELET-EURÓPA A HUN KOR UTÁNI IDŐSZAKBAN (5–7. SZÁZAD)

EASTERN EUROPE IN THE POST-HUNNIC PERIOD (5TH–7TH CENTURIES AD)

Gulyás Bence

doktorandusz, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Régészettudományi Intézet, Budapest
gbence567@gmail.com

ÖSSZEFOGLALÁS

Kelet-Európából alig 120 síregyüttesről és szórványtárgyról tudunk, melyeket az 5. század közepe és a 7. század középső harmada között élt nomádokhoz lehetne kötni. Az orosz és az ukrán kutatás az ide sorolható leletegyütteseket három kronológiai horizontba osztja be, melyeket a történeti forrásokból ismert egyes nomád népek – például: ogurok, szavirok, kutrigurok – beköltözéséhez köt. Ezzel szemben a vizsgált időszakban a leletanyagban és a temetkezési szokásokban markáns kontinuitás mutatható ki, ezért sokkal több figyelmet kell szentelni a belső fejlődés vizsgálatára, természetesen nem zárva ki kisebb csoportok esetleges beköltözésének lehetőségét sem. A kora középkori nomád leletanyag kelet-európai kontextusba helyezéséhez elengedhetetlen a lelőhelyek földrajzi helyzetének vizsgálata. A korszak temetkezései döntő többségben a Fekete-tenger északi partvidékén és az Azovi-tenger körül kerültek elő. Ezek helyzetében a továbbélő görög kolóniák közelsége játszhatott jelentős szerepet. Több sír a nagyobb folyók – Dnyeper, Don, Volga – mentén, az erdős sztyeppe területén vált ismertté. Ez egybevág az írásos forrásokkal, amelyek szerint a nomádok az észak-déli kereskedelmet felügyelték.

ABSTRACT

Barely 120 graves and stray finds can be linked to the nomads inhabiting Eastern Europe between the mid-5th and the second third of the 7th century AD. Russian and Ukrainian scholarship assigns these find assemblages to three chronological groups, which are in turn associated with the appearance of certain nomadic peoples such as the Ogurs, Savirs and Kutrigurs known from the written sources. However, a high degree of continuity is clearly visible in material culture and burial customs, and thus greater emphasis should be placed on internal development in future studies, while obviously not excluding the possible migration of smaller groups. In order to set the nomadic material in its appropriate Eastern European context, it is essential to examine the geographical location of each site. The overwhelming majority of the currently known burials are located along the northern coast of the Black Sea and around the Sea of Azov, and it seems likely that the proximity of the surviving Greek colonies played a major role in their location. Several burials came to light in the forest steppe belt, along the major rivers such as the Dnieper, the Don and the Volga. This is consistent with the written sources, which record that the nomads controlled the trade between north and south.

Kulcsszavak: Kelet-Európa, kései hunok, Szivasovka-típusú emlékanyag, temetkezési szokások, boszporuszi városok, távolsági kereskedelem

Keywords: Eastern Europe, late Huns, Sivashovka-type material, burial rites, Bosporan cities, long-distance trade

BEVEZETÉS

Altziagirek, kutrigurok, onogurok – csak három az írásos forrásokból ismert „népnév” közül, melyek régóta foglalkoztatják mind a hazai, mind a nemzetközi történettudományt. A magyar és a bolgár őstörténet kapcsán az 5–7. századi kelet-európai sztyeppe rendszeresen szóba kerül. A terület jelentősége ellenére elmondható, hogy a téma régészetileg alig kutatott. A vizsgált régióból és időszakból kevesebb mint 120 síregyüttes és lelőhelyhez köthető szórványtárgy ismert, amelyek magányos temetkezésként vagy 2–4 síros temetkezési közösség részeként kerültek elő. Ezek a hátráltató tényezők az értelmezést komoly korlátok közé szorítják. Írásomban – a rendelkezésre álló területi korlátokra figyelemmel – a sztyeppei régészet két aspektusára, az 5–7. századi nomádokhoz köthető leletanyag kontinuitására, valamint a nomádok és az őket körülvevő, letelepült életmódot folytató közösségek közötti kapcsolatra összpontosítok.

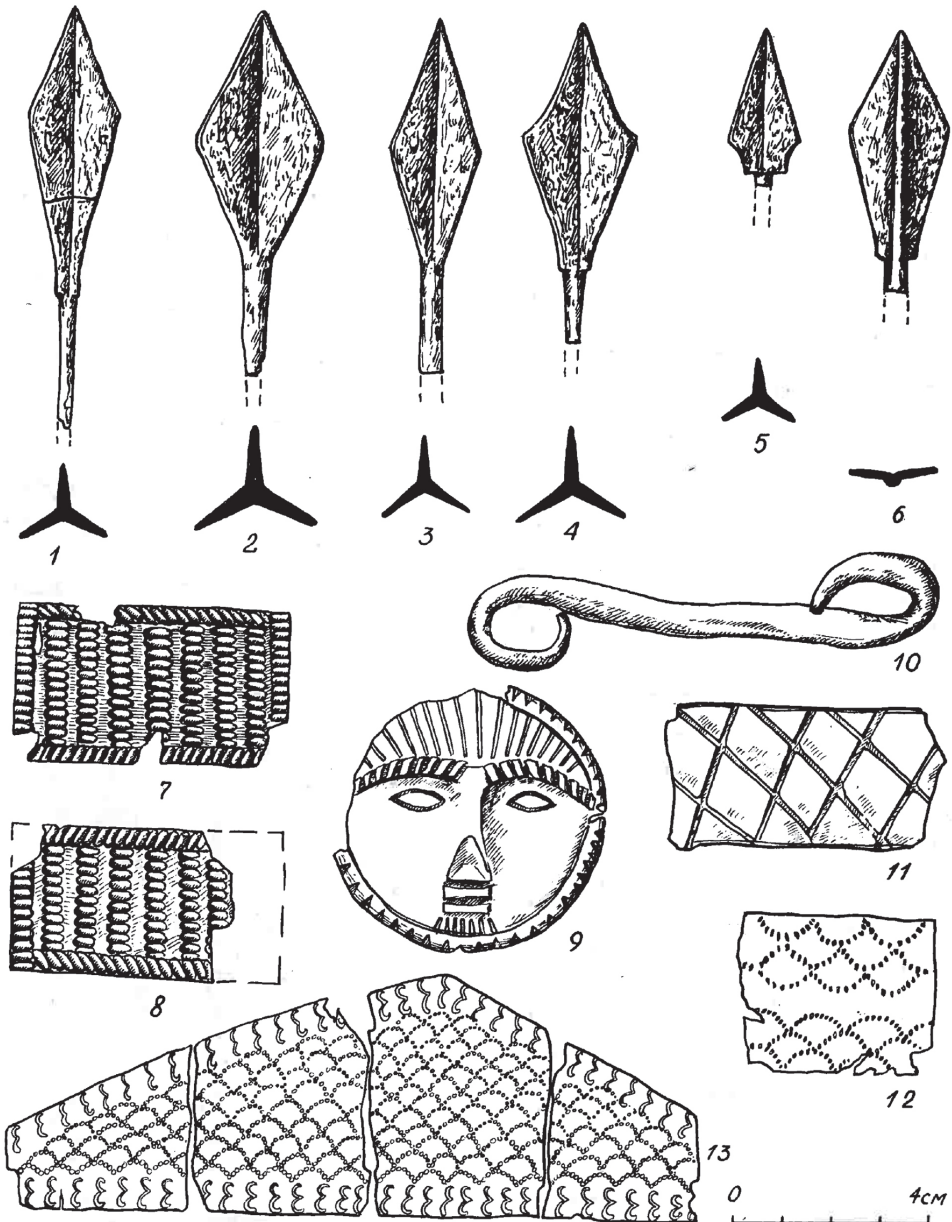
A HUN KOR VÉGE (5. SZÁZAD MÁSODIK FELE)

A kelet-európai népvándorlás kori nomád temetkezéseket vizsgálva a korszak kutatói egyetértenek abban, hogy a hun leletanyag a régióban az 5. század közepét követő időszakban sem tűnt el. Ezt az időrendi fázist Irina P. Zaszeczkaja és Anatolij K. Ambroz egyaránt a hun kori emlékek II. csoportjaként határozta meg. Az ide tartozó leletanyag nagyon heterogén, közös jellemzője az arcábrázolásos veretek megléte és a polikróm díszítésű tárgyak hiánya (*1. kép*) (Засецкая, 1994, 126–128.).¹ Az anyagi kultúrában megfigyelhető eltérések ellenére, a temetkezési szokásokban – a halott fejjel észak felé történő temetése, lókoponya és -lábsontok² a sírban – megfigyelhetőek bizonyos elemek,

¹ Ambroz megengedőbb volt a polikróm díszítésű tárgyak esetében, ő nem zárta ki ezek kései használatát sem (Амброз, 1981, 13.).

² Hagyományosan e részeket a megnyúzott lovak sírba helyezésével hozták összefüggésbe, ugyanis ebben az esetben a fenti csontokat a bőrben hagyhatták. A hazai kutatás ezt a típust részleges lovastemetkezésnek nevezi.

amelyek a hun kori (I.) és az 5. század közepe utáni (II.) csoportok kulturális összetartozására utalnak (Засецкая, 1994, 15–19.). Ugyanakkor a kevés dokumentált síregyüttes miatt nem dönthető el, hogy itt egyértelműen a hun kori

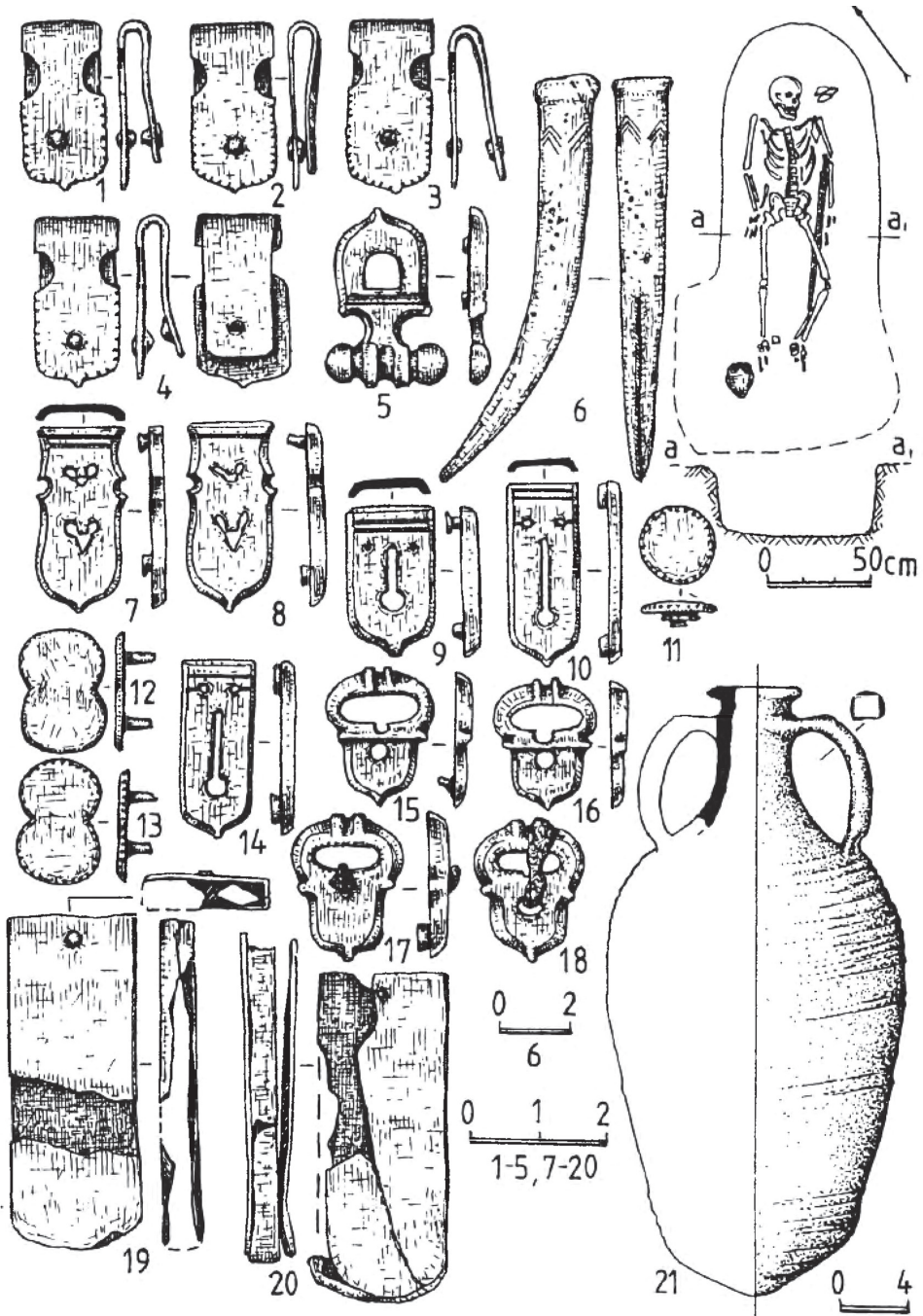
1. kép. Kései hun leletanyag – Vladimirszkoje 4. kurgán 2. sír
(Засецкая, 1994, табл. 35.)

közösségek továbbéléséről vagy egy új betelepülési hullámról van-e szó. Habár a szerzők nem teljesen értenek egyet, mely leletegyüttesek tartoznak a II. csoportba, mindkettőjük esetében sírokat (Sipovó 2. és 3. kurgán) és áldozati leleteket (Pokrovszk 17. és 18. és Novogrigorjevka VII. kurgán) egyaránt találunk a számításba vett együttesek között (Амброз, 1981, 13.; Засецкая, 1994, 126.).³ A keltezés tekintetében a két kutató véleménye gyökeresen eltért. Zaszeczkaja szerint a II. csoport az 5. század második felére datálható, míg Ambroz azt sem tartotta kizártnak, hogy a hun jellegű tárgyakat tartalmazó leletegyüttesek egészen a 6–7. századig megmaradtak (Амброз, 1981, 13.; Засецкая, 1994, 126–128.). A két szerzőn kívül Olekszij V. Komar foglalkozott behatóbban a hun emlékanyag kronológiájával, ő a legkésőbbi sír- és áldozati leleteket a 6. század első felére keltezte (Комар, 2000, 44.).

A SZIVASOVKA-TÍPUSÚ EMLÉKANYAG (6. SZÁZAD MÁSODIK FELE – 7. SZÁZAD KÖZÉPSŐ HARMADA)

A 6–7. századi sztyeppei emlékek vizsgálata a nyolcvanas években több helyen egymástól függetlenül indult meg. Míg Ruszlan Sz. Orlov a Fekete-tenger északi partvidéki ásatásokon előkerült, mintegy tucatnyi új sírra koncentrált, addig Somogyi Péter főleg a korábban publikált, de részleteiben soha nem elemzett temetkezéseket vette kiindulási alapul (Орлов, 1985, 98–105.; Somogyi, 1987, 139–148.). Az általuk összegyűjtött emlékanyagra számos elnevezést használtak, ezek közül a „Szivasovka-kultúra” vagy a „Szivasovka-típusú temetkezések” terjedt el (Орлов, 1985). Az ide sorolt temetkezések a Déli-Bug és a Volga bal partja közötti területen – főleg folyók völgyében – kisebb góccokban sűrűsödnek. Amik összekapcsolják őket, azok a nagyjából egységes temetkezési szokások, így az őskori kurgánok másodlagos felhasználása, a halottak fejjel északkelet, kelet, ritkábban észak felé tájolása, a padmalyos és a kétoldali padkás sírok használata, a részleges ló- és juhmaradványok, ritkábban egész állatok sírba helyezése, valamint a koponya mellé tett edények megléte. A mellékletek közül az öv-, lábbeli- és lószerszámveretként egyaránt előforduló öntött, ritkábban préselt, ún. maszkos veretek a leggyakoribbak (2. kép), de több esetben kerültek elő egy- vagy kétélű, P alakú függesztőfüles kardok, valamint íjmerevítő agancslemezek (Somogyi, 1987, 145.). A Szivasovka-típusú temetkezéseket tradicionálisan a 6. század második felére, a 7. század elejére datálták (Орлов, 1985, 104.; Somogyi, 1987, 145–147.). Komar a korábitól gyökeresen eltérő értelmezést javasolt. Az ukrán kutató a

³ Ambroz ide sorolta a pokrovszki 36. kurgánban talált sírt is, melyeket azonban Zaszeczkaja korábbra keltezett, ugyanakkor Vlagyimirszkoje 4. kurgán 3. sírját ő datálta a kései időszakra (Засецкая, 1994, 120., 126.).

2. kép. Szivasovka-típusú temetkezés – Izobilnoje 1. kurgán 4. sír
(Ajbabin, 2011, Taf. 35.)

fent említett sztyepei temetkezéseket a kelet-európai sztyepei elitet képviselő Malaja Perescsepina-típusú gazdag leletgyűtésekkel kapcsolta össze. Ezeket a bennük található 7. század középső harmadára datálható érmek alapján a század második felére keltezte, amit a Szivasovka-típusú temetkezések többsége kapcsán is érvényesnek tartott (Комар, 2006a, 85–124.). Ugyanakkor Komar nem vette figyelembe, hogy Malaja Perescsepina és Voznyeszenka esetében áldozati leletgyűtésekről van szó (Комар, 2006a, 9–23.), ezért a bennük található leleteket nem feltétlenül kell egy időszakhoz kötni. Ráadásul a maszkos veretek a Perescsepina-típusú leletgyűtésekkben csak egyesével fordulnak elő, így elképzelhető, hogy azok sokkal korábbi lelethorizontot képviselnek (Комар, 2006a, 202., рис. 37, 41, 54). A legkésőbbi Szivasovka-típusú temetkezések a Heraclius solidusával datált joszipovkai és a II. Constans solidusát tartalmazó zsuravlihai, melyekben azonban már nem voltak maszkos veretek (vö.: Беляев–Молодчикова, 1978, 89.; Комар, 2006b, 405–407.).

A SIPOVÓ-HORIZONT IDŐSZAKÁRA KELTEZHETŐ LELETEK (KB. 5. SZÁZAD VÉGE – 6. SZÁZAD ELSŐ FELE)

A legkésőbbi hun kori és a Szivasovka-típusú temetkezések közti hiátust Mihail M. Kazanszkij a Sipovó-horizonthoz köthető sztyepei leletanyaggal javasolta kitölteni (Храпунов–Казанский, 2015; Казанский, 2019). Fontos megjegyezni, hogy ennek a terminológiának elsősorban időrendi vetülete van, a horizont a kelet-európai 430/470–530/570 közötti időszakra keltezhető emlékanyagra utal, így a sztyepevidék mellett például az Észak-Kaukázus esetében is használták (Казанский–Мастыкова, 2010). Az ide tartozó lelőhelyek többsége síregyüttes, de a Livencovszkij–VII 35. kurgánban egy, a hun korra jellemző áldozati leletgyűtést találtak. A temetkezési szokások esetében az északi, északkeleti tájolást, az akna- és padmalyos sírformát, illetve az egészvázazás és részleges lovastemetkezéseket emelhetjük ki (Храпунов–Казанский, 2015, 182–186.).

FOLYAMATOSSÁG A KELET-EURÓPAI SZTYEPPÉN A KORA KÖZÉPKORBAN

A Volga vidékén előkerült hun kori és 6–7. századi sírokat az ötvenes évek szovjet kutatása mint a legkésőbbi szarmata emlékanyagot kezelte (Максимов, 1956). A későbbi szerzők munkáiban a belső fejlődés hangsúlyozása helyett a leletanyag változását az írásos forrásokban szereplő újabb és újabb nomád törzsek megjelenéséhez köttették. Ez a hozzáállás a mai napig tetten érhető (Комар, 2006a; Казанский, 2017, 2020). Azonban vannak olyan jelek, amelyek az 5–7. századi

sztyepei népesség továbbélésére utalnak.⁴ Alekszandr I. Ajbabin már a Krím környéki nomád anyag kapcsán megállapította, hogy a temetkezési szokásokban a fent említett időszakban folyamatosság figyelhető meg (Ajbabin, 2011, 88.). Egyes temetkezési szokások – például az É–D-i tájolás, a padmalyos sírformák, a részleges állattemetkezések már az 5. század elején megjelennek, így felmerül a kérdés, mennyiben beszélhetünk a hun kori két csoport között folytonosságról (vö. Засецкая, 1994, 12–22.). Míg a rítusra a konzervativizmus a jellemző, addig az újabb leletegyüttesekben az anyagi kultúra folyamatosságára utaló jelekkel is találkozhatunk. Jó példa erre a livencovszkiji áldozati lelet, ahol hun típusú lószerszámdíszek mellett P alakú függesztőfülek, míg a Malaj II temetőben talált sírban *cloisonné* technikával díszített keresztvasú kard és öntött maszkos veretek kerültek elő (Казанский, 2019, 106–107.). Habár a rendelkezésre álló adatok még nem elegendők a kontinuitás/diszkontinuitás kérdésének eldöntéséhez, az eddigi előkerült leletanyag fényében mindenképpen át kell gondolnunk a korábbi merev, nomád csoportok migrációján alapuló szemléletet.

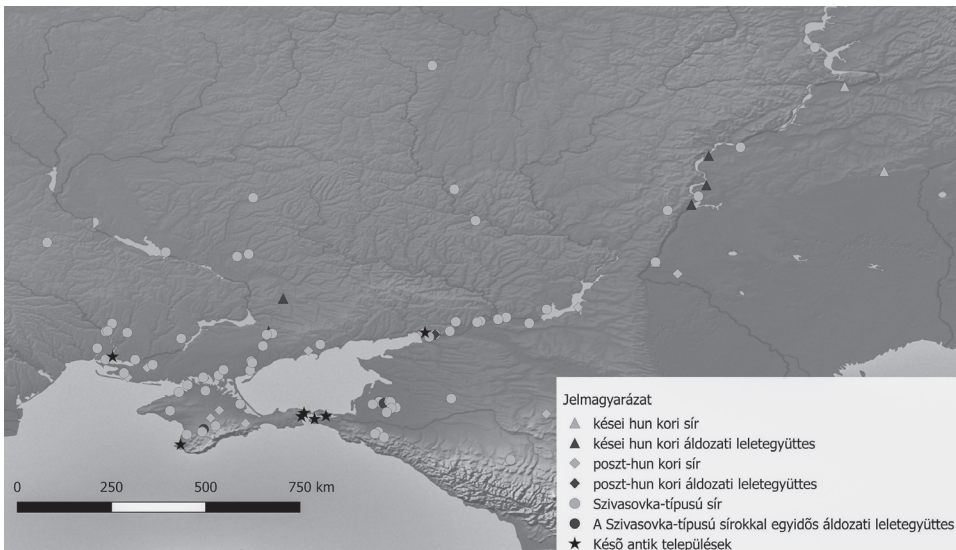
A LELETANYAG FÖLDRAJZI ELTERJEDÉSE ÉS KULTURÁLIS KAPCSOLATAI

A sztyepei régészet a forrásanyag szűkössége miatt főként a keltezésre és az etnikus értelmezésre fókuszál, kevés eset kivételével nem próbálja azokat a környezetükben vizsgálni.⁵ A korábbi kutatás a sztyepei temetkezéseket az elhelyezkedésük alapján a nagyobb folyóvölgyek szerint csoportosította (további irodalommal lásd Пашев, 2005, 90–91.). Ez a felosztás azonban mesterséges, sem az anyagi kultúrából, sem a temetkezési szokásokból nem következnek ezek a csoportok. Sokkal célravezetőbb, ha a temetkezéseket a Pontusz-vidéki görög gyarmatvárosok felé mutató kapcsolatok tükrében vizsgáljuk (vö. 3. kép). A Boszporuszi Királyság városai a hagyományos régészeti felfogás szerint a hunok 370-es évekbeli támadásai során elpusztultak, és csak a legfontosabbak – például Pantikapaion vagy Tyritake – épültek újjá (Gajdukevič, 1971, 500–503.). Andrej F. Sazanov a települések felső rétegében talált import kerámia- és üvegleletek vizsgálatával megállapította, hogy ezek a 6. század utolsó negyedéig lakottak voltak, a pusztulási nyomok a türkök 576-os támadásához köthetők (Сазанов, 1989). Ahogy az a nomád sírok elterjedését ábrázoló térképen (3. kép) is látszik,

⁴ A Szivasovka-típusú sírokat a 7. század második felétől kezdve a Don–Volga vidékén az ún. Szokolovszkaja Balka-típusú sírok váltották, melyeket a kutatás a kazárokhoz köt. Ez a csoport mind a temetkezési szokásaiban, mind az anyagi kultúrájában erősen elkülönült a korábbi nomád temetkezésektől, így esetükben tényleges cezúrával számolhatunk (Комар, 2006a, 181–121.).

⁵ Kivételt például Kazanszkij nagyívú munkája képez, aki a 7. századi Közép-Dnyeper vidékét vizsgálva részletesen kitért a nomádok és a helyi letelepült közösségek kapcsolatára (Kazanski, 2013).

ezek körbeveszik a késő antik lelőhelyeket. Az eltérő életmódot folytató közösségek egymásra gyakorolt hatása a fegyverzetben a legszembetűnőbb, itt például a Keretsből, valamint a Vostocsnomalajból ismert lamellás páncélok hasonlóságára (Ишаев, 2013), vagy a Tyritakéből, Ilicsből vagy Tanaiból ismert sztyepei típusú íjmerevítő csontokra utalhatunk (Круглов, 2005, 77., 80., 81.). A női kiegészítők között olyan tárgytypusokat – kifli alakú fülbevalókat, antropomorf függőket és Karpovka-Anke 4 típusú tükröket – találhatunk, amelyek a sztyeppén, de főleg annak a peremterületén – így a Boszporuszi Királyság volt területén – ismertek nagy számban (Мастыкова, 2020). A városok területéről még nincs tudomásunk sztyepei rítusú temetkezésekről, a népesség lehetséges keveredése azonban csak bioarchaeológiai módszerekkel tisztázható megnyugtatóan.

3. kép. Nomád temetkezések és áldozati leletegyüttesek Kelet-Európában
(a szerző térképe)

Az írásos és a régészeti források alapján a nomádok a Bizánci Birodalommal is élénk kapcsolatban álltak. A kapcsolattartás legfőbb helyszíne a délnyugati-krími Cherszon környéke lehetett, amelytől mindösszesen 50 km-re az Alma-folyó völgyében már sztyepei temetkezések sorakoztak. Ugyanakkor nemcsak a krími temetkezések tartalmaztak bizánci eredetű leleteket. A nomádokkal való diplomáciai kapcsolatok eredményeként értelmezhetők az éremkincsek, melyek közül a legjelentősebb a Belजारовka határában talált I. Jusztinianosz 50 solidusából álló leletegyüttes (Кропоткин, 1962, 36.). A balkáni erődökben nagy számban megtalálható tárgytypusokat hagyományosan a birodalmi katonasággal hozzák összefüggésbe. Ezek közül kiemelendők a Sucidava-típusú csatok, melyek három

nomád leletegyüttesből is ismertek. Az itt talált példányok legjobb párhuzamai a mai Bulgária területéről ismertek, így Igor O. Gavrituhin felvetette, hogy az elhunyt személyek vagy hozzátartozóik is itt szolgálhattak (Гавритухин, 2009, 156–157.). Bizánc és a nomádok közötti kapcsolat újabb aspektusára világít rá az Izobilnoje határában talált, a 6. század végére keltezhető temetkezés, melyben többek között egy bizánci amfora is volt (2. kép 21). Nyilvánvaló, hogy ez nem önmagában került a végső tulajdonosához, hanem abban valamilyen folyadékot – valószínűleg bort – tároltak. Ez véleményem szerint nem csupán meglévő kereskedelmi kapcsolatra utalhat, hanem arra is, hogy a helyi társadalom bizonyos rétegei átvehették a mediterrán életmód egyes elemeit.

A kelet-európai nomádok anyagi kultúrájában a jelentős déli – boszporuszi vagy bizánci – elemeket nem lehet kizárólag a letelepült szomszédokkal szembeni ellenséges viszonytal magyarázni, jóllehet a zsákmányszerző hadjáratok vagy a kiterőszakolt járadékok túlzott hangsúlyozása a korszakkal foglalkozó munkák egyik visszatérő toposza. Ezzel szemben a távolsági kereskedelemben betöltött szerepüket kevésbé hangsúlyozottan szokták megjeleníteni. Iordanesnek köszönhetően az onogurok kapcsán konkrét forrásunk van arra, hogy a sztyeppe népek közvetítő szerepet tölthettek be az észak–déli irányú prémkereskedelemben (vö. Казанский, 2017). A nomádokhoz köthető lelőhelyek elterjedését szemügyre véve rögtön feltűnik, hogy azok a Krím- és Tamany-félsziget körüli koncentrációja mellett több a nagyobb folyók – Dnyeper, Don, Volga – mentén mélyen behatol az erdős sztyeppe területére is, melyek a főbb kereskedelmi útvonalak feletti kontrollra utalhatnak. Az északon élő közösségekre a déli szomszédok nagy hatással lehettek, ezt jelzik a helyben újonnan megjelenő tárgytipusok is. Ennek a legszembetűnőbb példáját az Oka völgyében található Borok II 95. sírja szolgáltatja. Itt a helyi hatalmi jelvények (inszignia) – kereszt alakú fibula, fémszalaggal körbetekert nyelű korbács – mellett maszkos veretes övgarnitúra, kengyelek és egy P alakú függesztőfüles kard utal az eltemetett sztyeppe kapcsolataira (Ахмедов, 2016, 225–228.).

A LELETANYAG MAGYAR KORATÖRTÉNETI VONATKOZÁSAI

A korai magyar történet vizsgálatában hosszú időn keresztül meghatározó volt az elképzelés, miszerint a magyarság korai csoportjai már a vizsgált időszakban megjelentek a Fekete-tenger északi partvidékén. Ez az elmélet elsősorban nyelvészeti és filológiai érveken alapul. A régészeti emlékmagyarat elemezve Komar mutatott rá, hogy habár bizonyos temetkezési szokások – ÉNy–DK-i tájolás, lábhoz tett lóbőrös temetkezés – már az 5. század végén megjelentek a régióban, de ezek sosem együtt, egy temetkezés kontextusában fordulnak elő (Komar, 2018, 78–83.). Ezért a korai magyar csoportok Fekete-tenger-vidéki jelenléte az 5–7. században régészetileg nem bizonyított.

ÖSSZEZÉS

Kelet-Európa 5–7. századi emlékanyagának szisztematikus vizsgálata a maga kevesebb mint negyven évével a Kárpát-medencei avar kor vagy a kelet-európai szaltovói kultúra kutatottságához képest még gyerekcipőben jár. A lehetőségeinket ezenkívül az is nagyban befolyásolja, hogy a két említett forráscsoporthoz képest esetünkben nem ismertek nagy sírszámú temetők. Mégis, ha meglehetősen kis számban is, de évről évre növekszik a publikált leletegyüttesek száma, amelyek – az eddig közzétett leletanyag csekély mennyiségének köszönhetően – alapvetően meg is változtathatják a korábban kialakult képet.

IRODALOM

- Ахмедов, И. Р. (2016): Поздние рязано-окские крестовидные фибулы и их роль в системе социально-иерархических маркеров. *Краткие сообщения Института Археологии*, 244, 222–236.
- Ajbabín, A. I. (2011): *Archäologie und Geschichte der Krim in byzantinischer Zeit. (Monographien des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Band 98)* Mainz: Römisch-Germanisches Zentralmuseum
- Амброз, А. К. (1981): Восточноевропейские и среднеазиатские степи V – первой половины VIII в. In: Плетнева, С. А. (отв. ред.): *Степи Евразии в эпоху средневековья*. Москва: Наука, 10–28.
- Беляев, О. С. – Молодчикова, И. О. (1978): Похоронения кочевников на р. Орель. *Археология*, 28, 84–92.
- Gajdukevič, V., F. (1971): *Das Bosporanische Reich*. Berlin: Akademie-Verlag
- Гавритухин, И. О. (2009): Элементы «юстиниановского» воинского стиля у северных варваров (пряжки типа Сучидава) In: Aparaschivei, D. (ed.): *Studia Antiqua et Medievalia. Miscellanea in honorem annos LXXV peragentis Professoris Dan Gh. Teodor oblata*. Iași: Editura Academiei Române, 153–183.
- Храпунов, И. Н. – Казанский, М. М. (2015): Погребение № 114 на могильнике Нейзац (предгорный Крым) и древности кочевников Северного Причерноморья второй половины V – первой половины VI в. *Краткие сообщения Института Археологии*, 238, 167–190.
- Ишаев, В. А. (2013): Ранний образец восточноевропейского средневекового панциря (защитный доспех из раскопок в Краснодарском крае. *Краткие сообщения Института Археологии*, 228, 191–199.
- Kazanski, M. (2013): The Middle Dnieper Area in the Seventh Century: An Archaeological Survey. Constructing the Seventh Century. *Travaux et Mémoires*, 17, 769–864.
- Казанский, М. М. (2017): Приазовские хунугуры, меховая торговля и водные пути. In: Зинько, В. Н. – Зинько, Е. А. (ред): *XVIII Боспорские чтения. Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Торговля: пути – товары – отношения: материалы международной научной конференции*. Керчь: Деметра, 218–229.
- Казанский, М. М. (2019): Хронологические индикаторы степных древностей постгуннского времени в Восточной Европе. *Нижевожский Археологический Вестник*, 18, 2, 55–71.

- Казанский, М. М. (2020): Морской Чулек — Шамси — Аржан Бугузун: миграции степных кочевников в постгуннское время и «княжеская» культура. *Stratum Plus*, 5, 73–90.
- Казанский, М. М. – Мастыкова, А. В. (2010): Хронологические индикаторы древностей постгуннского времени на Северном Кавказе. *Верхнедонской Археологический Сборник*, 5, 93–104.
- Комар, А. В. (2000): Актуальные проблемы хронологии материальной культуры гуннского времени Восточной Европы. In: Евглевский, А. В. (ред.): *Степи Европы в эпоху средневековья*. Т. 1. Донецк: ДонНУ, 19–53.
- Комар, А. В. (2006а): Перещепинский комплекс в контексте основных проблемы истории и культуры кочевников в Восточной Европы в VII нач. VIII в. In: Евглевский, А. В. (ред.): *Степи Европы в эпоху средневековья*. Т. 5. Хазарское время. Донецк: ДонНУ, 7–244.
- Комар, А. В. (2006б): Погребение кочевника нач. VIII в. у села Журавлиха в Среднем Поднепровье. In: Евглевский, А. В. (ред.): *Степи Европы в эпоху средневековья*. Т. 5. Хазарское время. Донецк: ДонНУ, 403–412.
- Комар, О. / Комар, Алексей (2018): *A korai magyarság vándorlásának történeti és régészeti emlékei / История и археология древних мадьяр в эпоху миграции. (Studia ad Archaeologiam Razmansiensia 11)* Budapest: PPKЕ ВТК RI–Martin Opitz Kiadó–MTA ВТК МӐТ
- Кропоткин, В. В. (1962): *Клады византийских монет на территории СССР*. (Свод Археологических Источников Е4-04) Москва: Изд-во АН СССР
- Круглов, Е. В. (2005): Сложносоставные лику Восточной Европы раннего средневековья. In: Евглевский, А. В. (ред.): *Степи Европы в эпоху средневековья*. Т. 4. Хазарское время. Донецк: ДонНУ, 73–142.
- Максимов, Е. К. (1956): Позднейшие сармато-аланские погребения V-VIII вв. на территории Нижнего Поволжья. *Археологический Сборник*, 1, 65–85.
- Мастыкова, А. В. (2020): Некоторые элементы женского убора оседлого населения пограничья степи в эпоху Великого переселения народов: миграция или мода? *Stratum Plus*, 5, 73–90.
- Орлов, Р. С. (1985): Культура кочевников IV-VIII вв. In: Баран, Б. Д. (отв. ред.): *Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э.* Киев: Наукова думка, 98–105.
- Рашев, Р. (2005): *Прабългарите през V–VII век*. Велико Тырново: Орбел
- Somogyi P. (1987): Typologie, Chronologie und Herkunft der Maskenbeschläge zu den archäologischen Hinterlassenschaften osteuropäischer Reiterhirten aus der Pontischen Steppe im 6. Jahrhundert. *Archaeologia Austriaca*, 71, 121–154.
- Сазанов, А. А. (1989): О хронологии Боспора ранневизантийского времени. *Советская Археология*, 4, 41–60.
- Засецкая, И. П. (1994): *Культура кочевников южнорусских степей в гуннскую эпоху IV–VI вв.* Санкт-Петербург: Эллипс ЛТд